

Harry Gras

Armen en armenzorg in Drenthe; een beknopte schets

De perceptie van armoede in Drenthe wordt in niet geringe mate bepaald door het beeld van hongerige werkloze veenarbeiders voor hun gammele plaggenhutten. Harry Gras voorziet deze zienswijze van de nodige kanttekeningen door te wijzen op de rationaliteit van de Drentse armenzorg en ontnemt daarmee het zogenaamde 'armoededebat' zijn scherpste kantjes.

Op een kwade dag in het jaar 1615 viel Thoele Dulphess uit een boom. De onfortuinlijke inwoner van het Drentse Noord-Sleen maakte een 'seer jammerliken ende swaeren vall'; naar eigen zeggen waren zijn beide benen en een arm gebroken. Een geneesmeester deed zijn best, maar kon niet voorkomen dat Thoele lam bleef en niet meer kon werken om in zijn eigen onderhoud en dat van 'sijne arme kleene unnoesele kinderken' te voorzien. Al gauw sloeg de armoede toe en Thoele wendde zich tot het bestuur van de Landschap Drenthe met het verzoek om hem jaarlijks een kleine toelage te geven. De hoge heren streken over hun hart en gaven Thoele een eenmalige subsidie van twintig gulden, maar alleen 'tot subsidie zijner achterstallige ommeslaegen'. Ze wezen hem erop dat hij voortaan voor 'onderholt' moest aankloppen bij zijn plaatsgenoten. Net een paar jaar eerder, in 1613, had het Landschapsbestuur namelijk beslist dat ieder kerspel - in Drenthe de voorloper van de burgerlijke gemeente - zijn eigen armen moest onderhouden, 'sonder daarmede de landtschap int generael te bemoeijen'.¹

Hoewel de armenzorg in Drenthe pas in 1613 officieel een plaatselijke aangelegenheid werd, was het dat in wezen altijd al geweest. Ook in de Middeleeuwen werden arme en zieke Drenten ondersteund en verzorgd

1 Drents Archief (DA), Oude Staten Archieven (OSA), inv.nr. 1780, (1615/1616), 16 februari 1616; H. Gras, 'Tien eeuwen Drenthe, de Drenten en hun armen en zieken' in: F. van den Beemt e.a. eds., *Ach Lieve Tijd. Tien eeuwen Drenthe en de Drenten* (Zwolle 1987-1988) 247.

Het weeshuis van Coevorden. Uit: H. Gras e.a. eds., *Drenthe's veste. Geschiedenis van Coevorden* (Groningen 1998) 132.

door hun dorpsgenoten. Speciale inrichtingen, zoals gasthuizen, ziekenhuizen, weeshuizen, armhuizen, werkhuizen en hofjes, had men tot in de negentiende eeuw niet of nauwelijks in het gewest. Verwonderlijk is dat niet. Drenthe was een dunbevolkt land, met in 1630 bijvoorbeeld slechts 21.800 inwoners. Bij de volkstelling van 1795 was dit weliswaar bijna verdubbeld, tot 39.672 personen, maar dat stelde nog steeds niets voor. De overgrote meerderheid van de bevolking woonde dan ook eeuwenlang in kleine tot zeer kleine dorpen en gehuchten, die ver van elkaar af lagen. In deze kleine gemeenschappen waren eenvoudigweg te weinig armen, zieken, invaliden, wezen en anderen die zichzelf niet konden redden om voor hen een tehuis te bouwen. Alleen Meppel en Coevorden - de enige plaatsjes in Drenthe met een enigszins stedelijke allure - hadden vanaf de late Middeleeuwen een gasthuis, waar een klein aantal zieken kon worden verpleegd. In Coevorden kwam daar in de zeventiende eeuw nog een weeshuis bij. Maar dit werd voornamelijk gesticht om de vele kinderen van soldaten op te vangen, die daar steeds werden achtergelaten. Coevorden was ten tijde van de Republiek immers een belangrijke vesting, met een relatief groot garnizoen.² Mocht men het ontbreken van speciale instellingen al zien als

2 Gras, 'Tien eeuwen', 247-248; H. Gras, Diaconie-archieven als bron. Een gids voor historisch onderzoek, samengesteld op basis van archivalia en inventarissen van Hervormde gemeenten in Drenthe (Assen 1988) 14; H. Gras, Op de grens van het

een nadeel van de geringe bevolkingsdichtheid, voordelen waren er ook. In Drenthe kende men bijvoorbeeld ook geen krottenbuurten, zoals in de grote steden elders in de Republiek, waar armen dicht opeengepakt woonden in kleine, bedompte kamers en kelders, waar licht en lucht nauwelijks doordrongen en waar besmettelijke ziekten het eerst uitbraken en het felst toesloegen. In Drenthe was men wat dat betreft altijd beter af, ook al woonde men in een hutje op de hei.³

De bepaling van de Landschapsoverheid dat ieder kerspel zijn eigen armen moest onderhouden vormde één van de twee wettelijke pijlers waarop de Drentse armenzorg tijdens de Republiek rustte. De andere pijler sprooot voort uit bepalingen van kerkelijke zijde, neergelegd in de Kerkenordes van de Hervormde Kerk in Drenthe uit 1638 en 1730: binnen het kerspel moest de diaconie van de hervormde gemeente in principe alle armen bedelen, zowel 'Ingesetenen als Vreemden' en zowel hervormden als andersgezinden. Opmerkelijk genoeg komt uit de combinatie van deze beide axioma's impliciet een recht van armen op ondersteuning naar voren: de kerspelen dienden immers hun eigen armen te onderhouden en de diaconieën in de kerspelen dienden alle armen te onderhouden. Expliciet werd een dergelijk recht echter nooit met zoveel woorden omschreven. Hoewel de Landschapsoverheid met aanvullende bepalingen, nadere preciseringen en het beslechten van geschillen zorg droeg voor een zo goed mogelijke armenzorg voor alle armen, waren er geen bepalingen die omschreven wanneer en hoe lang iemand bedeling nodig had en hoe hoog de ondersteuning moest zijn. Dat bepaalden de diaconieën ieder voor zich en van geval tot geval. Objectieve criteria om uit te maken wanneer iemand

bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800 (Zuidwolde 1989; tevens dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 1989) 9-14, 103-105, 114-15; J.A. Verduin, *Ontwikkelingen in de Drentse bevolking gedurende de 17e en 18e eeuw* (Assen 1982) bijlage 1, 77. Zie uitgebreider voor het Coevorder weeshuis I.M. Harkema, 'Onse burgerij. De Coevordenaren tussen circa 1600 en 1800' in: H. Gras e.a. eds., *Drenthe's veste. Geschiedenis van Coevorden* (Groningen 1998) 131-135. Overigens moet men ook de stedelijke allure van Meppel en Coevorden in Drents perspectief zien. Het stadje Coevorden zelf telde in 1630 zo'n 760 inwoners, het sterk wisselende garnizoen niet meegerekend, en in de rest van de heerlijkheid nog circa 120; in 1795 was dit slechts gegroeid tot in totaal 1255 inwoners. Harkema, 'Onse burgerij', 113. Het kerspel Meppel telde in 1630 1285 inwoners en in 1795 3798, waarvan 3656 in het eigenlijke stadje en 142 op het omringende platteland. E.L. Boezen en L.L. Jagersma, 'De Meppeler bevolking van 1630 tot 1985' in: M.A.W. Gerding e.a. eds., *Geschiedenis van Meppel* (Meppel/Amsterdam 1991) 83, 87.

3 Gras, 'Tien eeuwen', 248; Gras, *Op de grens*, 19, 55-62.

behoefstig was ontbraken. Desondanks was de zorg voor alle armen door de hervormde diaconieën in Drenthe ten tijde van de Republiek méér dan een zedelijke, morele verplichting. Zij was wettelijk voorgeschreven door de Landschapsoverheid en door de Kerkenordes. Blevén de diaconieën in gebreke, dan legde de wereldlijke overheid hen op om tot bedeling over te gaan.⁴

De voorschriften die vanaf het begin van de zeventiende eeuw zowel van wereldlijke als kerkelijke zijde tot stand kwamen, maakten de armenzorg in Drenthe tot een voor die tijd rationeel geheel. De centrale rol van de hervormde diaconieën, beter gezegd hun monopoliepositie, binnen dit rationele stelsel is naast de bemoeiingen van de wereldlijke overheid met de kerkelijke armenzorg, voortspruitend uit de sterke binding tussen Kerk en Staat in de Landschap, verklaarbaar vanuit de grote overwinning die de Hervorming na een moeizame start had behaald in het gewest. Naarmate de Hervorming doorzette, of eigenlijk van hogerhand werd doorgezet, groeide de kerkelijke homogeniteit. Rond 1730 bestond de Drentse bevolking bijna voor 100 procent uit hervormden. Slechts hier en daar over de Landschap verspreid trof men toen een enkele jood, lutheraan of rooms-katholiek aan. Coevorden was, vooral door de aanwezigheid van het garnizoen, de enige plaats met een kleine rooms-katholieke kern. Hoewel het aantal andersgezinden na 1730 toenam, bleven zij tijdens de achttiende eeuw een bijna te verwaarlozen minderheid, zeker in het centrale zandgebied, waar tot het midden van de negentiende eeuw de meerderheid van de bevolking woonde. Buiten de steden en de veengebieden behoorde in 1809 slechts 1,7 procent van de bevolking tot een andere gezindte dan de hervormde. Zoals blijkt uit opgaven van diakenen en kerspelbesturen trof men nog rond 1800 in een aantal kerspelen zelfs geen enkele andersgezinde aan. De regel dat de hervormde diaconieën ook de andersgezinden in een kerspel moesten onderhouden bleef zodoende lange tijd eerder van principiële aard dan dat hij praktische toepassing vond, al kwam het wel voor. Het zorgde er tevens voor dat er in Drenthe tijdens de Republiek nauwelijks of geen sprake was van armenzorg door andersgezinden zelf, hoewel aanzetten daartoe in het laatste kwart van de achttiende eeuw wel te signaleren zijn. Georganiseerde armenzorg door rooms-katholieken en joden zou pas in de eerste helft van de negentiende eeuw goed op gang komen. Evenmin kwamen in Drenthe tijdens de Republiek

4 Gras, *Op de grens*, 63-84, 185-186; Gras, *Diaconie-archieven*, 14-15.

burgerlijke armbesturen tot stand, zoals men die aantrof in andere gewesten, waar ze werden opgericht en gefinancierd door lokale wereldlijke overheden om te voorzien in steun aan armen die niet of onvoldoende geholpen werden door de kerkelijke besturen.⁵

Van groot belang voor het succes van het rationele 'Drentse systeem' van armenzorg was het geringe armoedepercentage, althans het geringe percentage bedeelden.⁶ In de dunbevolkte Landschap trof men in de kleine dorpen niet alleen absoluut, maar ook procentueel opvallend weinig bedeelden aan. Wordt een percentage van 10 tot 15 procent tijdens de achttiende eeuw als niet uitzonderlijk gezien, in de Drentse kerspelen zal het behoudens tijdelijke uitschieters meestal zijn blijven steken bij 2 à 3 procent, wellicht 2 tot 5 procent. En soms was het nog lager. Zo kon schulte J. Winsingh in 1807 melden: 'in het Carspel Rhoderwolde (met ruim 200 inwoners, HG) worden thans geene armen gevonden die gealimenteerd worden'. In het kerspel Schoonebeek, dat bijna 400 inwoners telde, bedeede de diaconie dat jaar alleen de weduwe H. Meppelink, tussen de veertig en vijftig jaar oud, met haar twee kinderen van vijf en acht jaar. En dan meenden de diakenen ook nog 'dat de weduwe H. Meppelink in staat zoude zyn haar kost te winnen by aldien zy niet zo als gemeld twee kleine kinderen had' die zij moest verzorgen. Bij dergelijk kleine aantallen bedeelden bleef de armenzorg betaalbaar, ook bij geringe financiële draagkracht van de diaconieën. In tegenstelling tot andere delen van de Republiek trad in Drenthe ook tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw geen sterke structurele stijging op in het aantal bedeelden. Dit betekent echter niet dat er in die tijd geen sprake was van verarming. Binnen de groeiende plattelandsbevolking is een toename te constateren van de meer kwetsbare groepen in de samenleving, met name van kleine keuterboeren en arbeiders. Deze kunnen gerangschikt worden onder de potentiële armen, aangezien zij bij tegenslagen, wegens het ontbreken van financiële reserves, tot armoede konden vervallen. De toename van deze groep kon in ongunstige tijden leiden tot een stijging van vooral tijdelijk bedeelden. Aangezien het economisch tij voor de landbouw voorlopig echter gunstig bleef, zou dit pas op grotere schaal gebeuren toen de negentiende eeuw reeds enige decen-

5 Gras, *Op de grens*, 63-64, 67-76; Gras, *Diaconie-archieven*, 11-13.

6 Men moet ermee uitkijken om het percentage bedeelden te hanteren als graadmeter van de armoede. In Drenthe is dat echter zeker ten tijde van de Republiek zeer wel mogelijk, al zal het absolute aantal armen ook op die manier nooit achterhaald kunnen worden. Zie voor uiteenzettingen hierover Gras, *Op de grens*, 19-23 en met name ook noot 66 en 84.

nia oud was.⁷

Voor een belangrijk deel was het geringe percentage bedeelden in Drenthe, naast over het algemeen voldoende werkgelegenheid, met name in de landbouw, te danken aan de relatief gemakkelijke toegang tot de grond. Nagenoeg iedereen beschikte wel over bouwland of op z'n minst een tuin en daarnaast over wat vee. Zodoende kon men geheel of gedeeltelijk in de eigen voedselbehoefte voorzien, ook de economisch zwakkere groepen en de potentiële armen in de samenleving. De diaconieën deden ook hun best om deze mensen zo lang mogelijk de beschikking te laten houden over land en vee. Men kan dit moeilijk tot de pure bedeling rekenen. De Drentse diaconieën hielden zich echter met veel meer zaken bezig en gaven zodoende ook meer geld uit dan in eerste instantie noodzakelijk leek. Ogenschijnlijk is dat in tegenspraak met het leidende beginsel binnen de diaconale armenzorg in Drenthe, dat men het rendementsprincipe zou kunnen noemen. Het rendementsprincipe hield in dat de armenverzorging zo was ingericht dat met minimale middelen een zo groot mogelijk rendement werd verkregen. Met andere woorden: de armen moesten wel goed verzorgd worden - goed in de toenmalige betekenis -, maar tevens zo goedkoop mogelijk. Men wilde niet meer geld uitgeven dan strikt noodzakelijk was, zowel per arme, als voor het geheel van de armenzorg. Paradoxaal genoeg droeg juist dit rendementsprincipe er, naast andere factoren, toe bij dat de armenzorg in Drenthe een relatief gunstig beeld opleverde. In het algemeen kan men stellen dat een strikte hantering van het rendementsprincipe leidde tot een beleid om de toch al geringe armoede, met name in het zandgebied, zoveel mogelijk te beperken. Een dergelijk beleid leidde op zijn beurt bij de diaconieën tot vormen van preventieve armenzorg. Ze ondersteunden met andere woorden ook personen die nog niet als daadwerkelijk arm konden worden beschouwd, maar dat zonder ingrijpen wel dreigden te worden. Preventieve financiële injecties konden dit voorkomen, wat op lange termijn gezien goedkoper was dan de wellicht jarenlange bedeling door de diaconie die volgde op totale verarming. En zo betaalden de diaconieën wel paardenwerk zoals ploegen, zaaïen, eggen van veen en het inhalen van hooi, rogge en turf, kochten zij zaaïgraan, schapen en zelfs koeien, betaalden ze bepaalde belastingen en verstrekten zij leningen, tegen normaal tarief of een verminderd rentepercentage.⁸

7 Gras, *Op de grens*, 23-31 (citaten respectievelijk 30 en 86).

8 Gras, *Op de grens*, 32-44, 85-86, 89-95, 99-100, 186-187; H. Gras, 'Motieven van armenzorg in Drenthe tijdens de achttiende eeuw' in: J. Boneschansker en J. van

Ondanks lacunes in de archivalia komt de geïnstitutionaliseerde armenzorg, zoals deze binnen een wettelijk omschreven kader werd uitgeoefend door de diaconieën van de hervormde gemeenten, het duidelijkst naar voren in de bronnen. Daarnaast bestonden in Drenthe echter andere, informele vormen van armenzorg die niet of nauwelijks aan de oppervlakte komen en daarom het risico lopen om onbesproken te blijven. In het Drentse zandgebied, waar de zorg voor de armen zo duidelijk neerkwam op het kerspel en de kerspelingezetenen, was de informele armenzorg echter dermate belangrijk dat dit zou leiden tot het ontstaan van een onvolledig en eenzijdig beeld van de totale armenzorg binnen de kerspelen. Onder informele armenzorg verstaan we in principe alle vormen van bijstand aan armere ingezetenen van een kerspel, buiten de geïnstitutionaliseerde, diaconale armenzorg om. Uit deze ruime omschrijving blijkt dat deze vormen van bijstand zeer uiteenlopend van aard konden zijn. Evenals voor de methoden van diaconale armenzorg geldt dan ook dat iedere poging om enige structuur aan te brengen in deze veelheid van vormen onvermijdelijk leidt tot simplificatie.⁹

Het bestaan van allerlei vormen van informele armenzorg kan worden verklaard vanuit een aantal, elkaar deels overlappende, factoren. In de eerste plaats ging ook hier het in de diaconale armenzorg gehanteerde rendementsprincipe op. Aangezien de armenzorg een kerspelaangelegenheid was en de financiële middelen van de diaconieën grotendeels moesten worden opgebracht door de kerspelingezetenen, was het in het belang van de ingezetenen zelf om de armoede en de uitgaven voor de diaconale armenzorg zo beperkt mogelijk te houden. De informele armenzorg had dan ook ten doel om het vervallen in armoede van behoeftigen te voorkomen en, in mindere mate, om de diaconie, middels steun aan reeds bedeelden, uitgaven te besparen. Informele armenzorg was dus voor een groot gedeelte ook preventieve armenzorg. Daarnaast speelde de christelijke naastenliefde, of liever, naastenplicht, een rol, versterkt door het feit dat nagenoeg alle inwoners van de meeste kerspelen, met name in het zandgebied, aanhangers waren van de hervormde religie.

Sluis, ed., *Het beeld van de arme. Studies over diaconaat aangeboden aan Prof.dr. F.R.J. Knetsch* (Zoetermeer, 1991) 34-35; H. Gras, 'Het rendementsprincipe in de Drentse armenzorg. Enige voorbeelden uit de achttiende en begin negentiende eeuw', *Ons Waardeel. Tijdschrift van de Drentse Historische Vereniging, vereniging voor geschiedenis en genealogie* (OW), 5 (1985) 26-32.

9 Gras, *Op de grens*, 145; Gras, 'Motieven', 32.

Het is overigens de vraag of de christelijke naastenliefde als factor te isoleren is van 'de zede', het heersende normen- en waardenpatroon, dat eveneens een rol speelde, in combinatie met de demografisch-geografische gesteldheid van Drenthe. Binnen de ver uiteengelegen, kleine tot zeer kleine Drentse dorpsgemeenschappen bestonden sterke sociale bindingen, die onder andere tot uiting kwamen in vormen van onderlinge en wederzijdse hulp, aangeduid als 'naoberschap'. De afgezonderdheid van de dorpen maakte dat men op zichzelf en elkaar was aangewezen en de zede schreef daarom voor dat men elkaar moest bijstaan 'in nood en dood'. De informele armenzorg was verwant aan deze vormen van onderlinge hulp.¹⁰

Het zou in het kader van dit artikel te ver voeren om nader in te gaan op de samenhang tussen naoberschap en informele armenzorg of om een volledig overzicht te geven van de diverse vormen van informele armenzorg die men in Drenthe kende.¹¹ We laten het zodoende bij één voorbeeld, het zogenaamde 'bedevaren'. Het bedevaren dateerde uit voorreformatorische tijden en behelsde allerlei uiteenlopende werkzaamheden, vooral in de landbouw, die zonder vergoeding en louter voor armen werden verricht, met name op zondagen. Wanneer mindergegoeden bij gebrek aan een paard of door andere omstandigheden, zoals ziekte of ouderdom, niet in staat waren hun land te verzorgen, togen andere dorpelingen erop uit om te ploegen, te zaaien, gras en koren te maaien en in te halen, vlas te wieden of turf te graven en dit met paard en wagen af te leveren bij de hulpbehoevende. Omdat dit werk met name plaatsvond op zondagen protesteerden de predikanten na de Hervorming tientallen jaren bij de overheid tegen dit gebruik. In hun ogen was het ontheiliging van de zondag en de zondagsrust, die door de Drenten toch al op diverse manieren geschonden werd. De overheid honoreerde hun klachten nauwelijks; de bedevaarders mochten voor en na de kerkdienst hun gang gaan. Alleen tijdens de dienst moest het werk stilstaan. Voor de overheid wogen de belangen van de armenzorg zwaarder dan theologische bezwaren. Alle middelen die de mindervermogenen steunden en de kosten voor armenzorg drukten moesten worden benut in plaats van verworpen.¹²

Het einde van de Republiek, de Bataafs-Franse Tijd en de komst van het Koninkrijk der Nederlanden veranderden aanvankelijk niet veel aan de praktijk van het Drentse systeem van armenzorg. Wat betreft wetgeving

10 Gras, *Op de grens*, 145-146; Gras, 'Motieven', 32-34.

11 Zie daarvoor Gras, *Op de grens*, 145-163.

12 Gras, *Op de grens*, 148-151; Gras, 'Motieven', 33.

en organisatie betekende 1795 echter wel een keerpunt voor de diaconieën en de armenzorg in het algemeen. Voortaan zou een landelijke regering centrale voorschriften uitvaardigen, ook met betrekking tot kerkelijke zaken en armenzorg. Ook van kerkelijke zijde zouden in de eerste helft van de negentiende eeuw centrale reglementen tot stand komen. De zelfstandigheid die de diaconieën overhielden konden zij nog slechts regelen in huishoudelijke reglementen, waarvan de bepalingen binnen die van de landelijke wetten en de kerkelijke reglementen moesten blijven. Met landelijke wetgeving liep het aanvankelijk echter niet zo'n vaart. Zo werd de tot in details uitgewerkte armenwet van 1800 nooit ten uitvoer gebracht, evenmin als de regeling van het armwezen door koning Lodewijk Napoleon. Weinig effect sorteerde ook de Franse armenwet van 24 Vendemiaire van het jaar II - oftewel 15 oktober 1793 - die na de inlijving van het koninkrijk Holland bij het Franse keizerrijk in 1812 van kracht werd in de Hollandse departementen. De eerste Nederlandse wet op het gebied van de armenzorg, de 'Wet van den 28 November 1818, houdende bepalingen tot aanwijzing der plaats waar de Behoeftigen in den algemeenen onderstand deelen kunnen', poogde alleen het aloude probleem van het domicilie van onderstand te regelen - maar veroorzaakte juist meer problemen dan zij oploste. Pas in 1854 kwam de eerste echte Nederlandse Armenwet tot stand. Na wijzigingen, met name in 1870, volgde in 1912 een nieuwe Armenwet, die in feite voortborduurd op de principes van de Armenwet van 1854. De Armenwet van 1912 zou later op details gewijzigd worden, maar bleef in grote lijnen van kracht tot de komst van de Algemene Bijstandswet in 1965. Daarnaast werd vanaf het vierde kwart van de negentiende eeuw voorzichtig een begin gemaakt met sociale wetgeving, met als eerste voorbeeld in 1874 het bekende 'kinderwetje van Van Houten', gericht tegen kinderarbeid. Door de toename van de sociale wetgeving kan men na pakweg 1912 sociale zorg niet langer gelijkstellen met armenzorg.¹³

In Drenthe zelf zorgde een aantal ontwikkelingen vanaf het begin van de negentiende eeuw voor het geleidelijk verlies van de monopoliepositie die de diaconieën van de hervormde gemeenten hadden op het gebied van de armenzorg. Allereerst was er op kerkelijk gebied sprake van diversificatie ten gevolge van de emancipatie van joden, rooms-katholieken,

13 Gras, *Diaconie-archieven*, 17-30; H. Gras, 'Het armwezen in Drenthe 1700-1820' (Niet uitgegeven doctoraal referaat Universiteit Groningen, afd. Geschiedenis 1982) 19-23.

lutheranen en overige andersgezinden na 1795. Samen met de opbouw van hun eigen kerkelijke organisatie werden zij nu ook verondersteld te voorzien in het onderhoud van hun eigen armen. Hetzelfde gold voor degenen die zich vanaf de Afscheiding van 1834 afsplitsten van de Nederlands Hervormde Kerk zelf. In de tweede plaats kwamen hier en daar van gemeentelijke zijde burgerlijke armbesturen tot stand, evenals

Een 'modern' armhuis in Midlaren, gebouwd in 1835. Uit: H. Gras, *Op de grens van het bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800* (Zuidwolde 1989) 189.

particuliere verenigingen en commissies op het gebied van de armenzorg, die de taken van de hervormde diaconieën gedeeltelijk overnamen dan wel aanvulden. Tenslotte leidde de groei van de bevolking in de veenstreken al rond het midden van de eeuw tot een welhaast explosieve groei van het aantal hervormde en andersgezinde gemeenten. Hoewel het monopolie van de hervormde diaconieën zo werd doorbroken, behielden zij toch nog lange tijd - zeker de hele negentiende eeuw - een vooraanstaande, zo niet overheersende positie in Drenthe. De overgrote meerderheid van de bevolking bleef zich namelijk nog lange tijd rekenen tot de hervormde gezindte, in 1854 bijvoorbeeld 86 procent. Bijna een eeuw later, in 1945, was dat nog steeds drievijfde. Ook gemeentesubsidies aan instellingen van liefdadigheid bleven in Drenthe relatief gezien ver achter bij het landelijk

gemiddelde. Desondanks werd er wel degelijk gesubsidieerd, waardoor de bemoeienis van de overheid toenam, en werden in de tweede helft van de negentiende eeuw vooral in de grotere plaatsen meer liefdadigheidsverenigingen en commissies tot werkverschaffing opgericht.¹⁴

Al veel eerder, in de jaren dertig van de negentiende eeuw, werden de eerste barsten zichtbaar in het eigenlijke 'Drentse systeem' van armenzorg. Langzaam maar zeker groeide het percentage bedeelden op de totale bevolking, van 3,4 procent in 1829 tot 5,5 procent in 1844. Het absolute aantal bedeelden groeide in deze periode maar liefst met 78,6 procent. De inkomsten van de armbesturen groeiden echter niet zo snel. Zodoende kwam een toenemend aantal armbesturen, die in Drenthe over het algemeen toch al weinig inkomsten hadden, in financiële nood, ondanks het feit dat het percentage bedeelden voor Nederlandse begrippen nog steeds bepaald niet hoog was. Als antwoord hierop bespaarden de diaconieën op de uitgaven casu quo de uitkeringen. Het gevolg was dat de gemiddelde uitkering per huiszittende arme daalde. Daarnaast werd begonnen met de bouw van relatief grote, langgerekte armhuizen 'met het doel om in de huisvesting der armen te voorzien en alzo het betalen van huurpenningen voor hen uit te zuinigen', zoals men vanuit Smilde meldde. Een dergelijk huis vereiste weliswaar een aanzienlijke investering, maar het betaalde zichzelf op termijn terug.¹⁵

Hoewel de situatie van de armen er niet beter op werd, wist men door deze kunstgrepen, al of niet gecombineerd met buitengewone collecten, de traditionele armenzorg door kerkelijke armbesturen grotendeels in stand te houden, althans tot 1844. Daarna sloeg het noodlot toe. Ten gevolge van mislukte oogsten en strenge winters in de jaren 1845-1847, de zwarte

14 Gras, *Diaconie-archieven*, 17, 24.

15 H. Gras, 'Het armwezen in Drenthe 1826-1850' (Niet uitgegeven doctoraal referaat Universiteit Groningen, afd. geschiedenis 1982) 5-6 en de tabellen 2, 4 en 6; H. Gras, *Het ellendige leven van Eise Pijl en de zijnen. De lotgevallen van een arm gezin uit de negentiende eeuw* (Assen 1987) 36-37; Gras, *Op de grens*, 190; H. Gras, 'Waren de Drenten achterlijk? Het Verlichtingsdenken en veranderingen in de Nederlandse armenzorg' in: K. van Berkel; H. Boels en W.R.H. Koops, ed., *Nederland en het Noorden. Opstellen aangeboden aan prof.dr. M.G. Buist ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Moderne Geschiedenis van Financiën en Bestuur en in de Contemporaïne Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen op 25 september 1990* (Assen/Maastricht 1991) 89; H. Gras, 'Uit nood geboren. De Drentse arm- en werkhuizen', *Waardeel. Drents Historisch Tijdschrift*, 16 (1996) nr. 2, 21; H. Gras, *Langs de vaart. Geschiedenis van Smilde* (Smilde 1997) 82-83.

jaren van de aardappelziekte, steeg het aantal steunzoekers tot voor Drenthe ongekende hoogte. Op het hoogtepunt, in 1847, telde de provincie 8 procent bedeelden op de totale bevolking. In sommige gemeenten was de situatie echter veel slechter. Zo moest in de inmiddels volkrijke veenkolonie Hoogeveen 20 procent van de bevolking worden ondersteund. De gevolgen waren desastreus. Veel diaconieën raakten in financiële moeilijkheden en gemeentebesturen moesten, voor het eerst, op ruime schaal subsidies verlenen. Aangezien dat niet mogelijk was uit de reguliere middelen werden buitengewone omslagen geheven of zelfs leningen afgesloten. Hoewel de oogsten zich vanaf 1847 herstelden, werkten de gevolgen van deze jaren nog lang door. In feite veroorzaakten ze een definitieve breuk met de 'oude' armenzorg. Veel diaconieën zaten financieel aan de grond en hadden nog jarenlang subsidies nodig. Daarnaast bleef het aantal steunzoekers tot in de eerste helft van de jaren vijftig hoger dan normaal. Het kostte mensen die tijdens de zwarte jaren tot armoede waren vervallen blijkbaar moeite om zich weer tot een bepaalde welstand op te werken. Bij de minste of geringste tegenslag, zoals ziekte of gebrek aan werk, het laatste met name in de wintermaanden, moesten zij zodoende een beroep doen op de bedeling.¹⁶

Weer moest er gesnoeid worden in de diaconale uitgaven. De vóór de zwarte jaren al begonnen bouw van armhuizen werd voortgezet. Maar het voornaamste wapen tegen de hoge uitgaven werd nu de bouw van werkhuizen. Als allereerste verrees in 1846 een werkhuis in Zuidlaren. Slechts twintig jaar later stond in de overgrote meerderheid, zo niet in alle van de toentertijd 33 Drentse gemeenten zo'n gesticht. Nu pas, vijftig tot tachtig jaar nadat dergelijke instellingen elders in Nederland in zwang waren gekomen, werden werkhuizen plotseling populair in Drenthe. Uit financieel oogpunt gezien waren de Drentse werkhuizen aanvankelijk een succes, vooral ook omdat bedeling werd onthouden aan armen die weigerden zich te laten opnemen in een dergelijk gesticht of het zonder toestemming verlieten. In Zuidlaren was het aantal bewoners van het werkhuis bijvoorbeeld binnen twee jaar na de opening gedaald van 40 tot 23

16 Gras, 'Waren de Drenten', 90; Gras, 'Uit nood', 21-22; H. Gras, 'De Hongerjaren'. OW, 8 (1988) 14-19; H. Gras, 'De Hongerjaren in Hoogeveen'. OW, 12 (1992) 121-133; H. Gras, 'Nooddruftigen en hun weldoeners. Armoede en armenzorg in Hoogeveen' in: H. Gras; F. Nijstad e.a. eds., *Geschiedenis van Hoogeveen 1815-1975* (Meppel/Amsterdam 1995) 287 en de bijlagen 15.1 en 15.2; Gras, 'Het armwezen...1826-1850', 10-16 en de tabellen 2 tot en met 12.

personen, omdat volgens Gedeputeerde Staten 'de meesten, ziende dat zij door werken den kost moesten verdienen, en daarenboven aan zekere orde waren gebonden, verkozen het huis te verlaten en sedert op zich zelve in hun onderhoud hebben voorzien'. Voor armbesturen mochten de armen werkhuizen een uitkomst zijn, de positie van de armen zelf werd er niet beter door. Integendeel, zij verslechterde, of men nu zuchtte onder het strenge regime in een werkhuis of buiten het gesticht zonder bedeling probeerde rond te komen.¹⁷

Het is waarschijnlijk niet helemaal toevallig dat juist in deze slechte tijden maatschappelijk kansarmen her en der in Drenthe begonnen met de meestal illegale vestiging op de woeste gronden in primitieve, eigen bouwsels. Op deze manier konden hele nederzettingen ontstaan, waarvan sommige later uitgroeiden tot heuse dorpen. Andere verdwenen op den duur weer van de aardbodem. Maar nog tot aan de Tweede Wereldoorlog kon men hier en daar in de provincie zo'n hut of verzameling van hutten

plaggenhut bij het Aardscheveld te Assen. Uit: H. Gras e.a. eds., *Geschiedenis van Assen* (Assen 2000) 199.

17 Gras, 'Waren de Drenten', 90-91; Gras, 'Uit nood', 22-23; Gras, 'Het armwezen...1826-1850', 12-15, 17. Vóór 1846 kende men alleen een werkhuis in Hoozevee, dat tot stand was gekomen in 1810, maar al na een paar jaar mislukte was als werkhuis. Zie H. Gras, 'Een mislukte noodgreep. Ontstaan en functie van het Hoozeveense Armwerkhuis'. OW, 13 (1993) 106-118.

aantreffen.¹⁸ Samen met de vaak primitieve, zelfgebouwde behuizingen van veenarbeiders, werden dit soort hutten en keten beeldbepalend voor Drenthe. Ze vormden als het ware een graadmeter voor de armoede in deze provincie: als mensen zo moesten wonen, was er toch sprake van grote armoede en ellende in dit gewest. En dat nu was in diverse opzichten onjuist, althans tot aan de jaren twintig van de twintigste eeuw. In de eerste plaats waren het de beter gesitueerden die het leven en de behuizingen van deze mensen ellendig vonden. De hutbewoners zelf waren, ondanks de hardheid van hun bestaan, vaak juist tevreden met de vrijheid die deze hen bood. Levend van de hand in de tand, zonder vast werk, maar ook zonder het bevoogdende toezicht van een armbestuur of andere instantie waren ze vrij in hun doen en laten. Op de hei zullen ze ook nog steeds beter af zijn geweest dan lotgenoten in een vochtige kelderwoning in een grootstedse krottenbuurt. Belangrijker is echter dat de hutbewoners weliswaar een beeldbepalende groep waren, maar dat hun aantal getalsmatig niet zo groot was. Bovendien werden ze, zolang ze zichzelf tenminste konden redden, door veel tijdgenoten niet gerekend tot de 'echte' armen. Iemand werd immers pas als arm beschouwd als hij of zij niet of niet meer met werk in het eigen levensonderhoud kon voorzien, zodoende tot armoede verviel en steun nodig had om te kunnen overleven. Vergeleken met andere delen van Nederland was deze groep in Drenthe ook in het begin van de twintigste eeuw nog steeds verbazend klein: zo'n 2 tot 3 procent van de bevolking. Wanneer men bedenkt dat het percentage bedeelden bijvoorbeeld in 1910 voor andere provincies uiteenliep van 5,6 in Groningen tot 23,8 in Zuid-Holland, kan men rustig zeggen dat er in Drenthe in ieder geval tot het Interbellum geen sprake was van een armoedeprobleem.¹⁹

Het onterechte, maar bijna onverwoestbare beeld van Drenthe als arm gewest bij uitstek zou definitief worden gevormd in de jaren twintig van de twintigste eeuw. De directe aanleiding daartoe was het instorten van de markt voor turf, waardoor vele veenarbeiders, met name in Zuidoost-Drenthe, de enige streek in de provincie waar nog op grote schaal werd verveend,

18 Gras, 'Tien eeuwen', 259; Gras, 'Honderd jaar', 223-224; Gras, *Op de grens*, 57, 59-62; Gras, *Het ellendige leven*, 26; H. Gras, 'Bevolking en zorg, circa 1807-1920' in: H. Gras e.a. eds., *Geschiedenis van Assen* (Assen 2000) 199-200.

19 Gras, 'Honderd jaar', 224-225; CBS, *Statistiek van het armwezen*, over 1902-1920. Om precies te zijn telde Drenthe in 1910 2,96 procent bedeelden op de bevolking, tegen 2,1 in 1902. Noord-Holland telde in 1910 18,9 procent, Noord-Brabant 10, 64, Gelderland 10,9 en Friesland 6,12.

zonder werk kwamen te zitten. Journalisten en fotografen spoedden zich naar het gebied, om vervolgens de nood in de Drentse venen in schrille kleuren breed uit te meten in landelijke kranten en tijdschriften. Zonder iets te willen afdingen op de wel degelijk grote problemen in de veenstreken, moet toch worden geconstateerd dat veel van die reportages nogal gekleurd waren. Het beeld dat ze creëerden bleef echter decennialang hangen en werd uiteindelijk geprojecteerd op de hele provincie. Plaggenhutten en Drenthe werden welhaast synoniemen. En vergeten werd dat deze armoede historisch gezien een tijdelijke aangelegenheid was, dat plaggenhutten en andere primitieve bouwsels vroeger ook in andere streken van Nederland voorkwamen, dat armen en werklozen in de grote steden er in de crisisjaren twintig en dertig waarschijnlijk slechter aan toe waren dan de Drenten en dat de turfgraverij niet automatisch gelijk stond met armoede en ellende. Integendeel, diverse Drentse gemeenten hebben hun ontplooiing juist te danken aan de vervening.²⁰

Nuanceringen door historici van het beeld van de armoede in de Drentse veenstreken leidden in 2000 tot een heus 'armoededebat' in Drenthe, met een speciale discussiebundel en een symposium in het Drents Museum te Assen.²¹ Dat was echter nogal overtrokken en bovendien prematuur. De 'felle polemieken' die 'reeds vele jaren' over dit thema in Drenthe zouden zijn gevoerd, bestaan bij nadere beschouwing namelijk uit niet veel meer dan een serie ongeannoteerde ingezonden stukken in de *Drentse Courant*, verschenen tussen februari en oktober 1999. Een serieuze en jarenlange

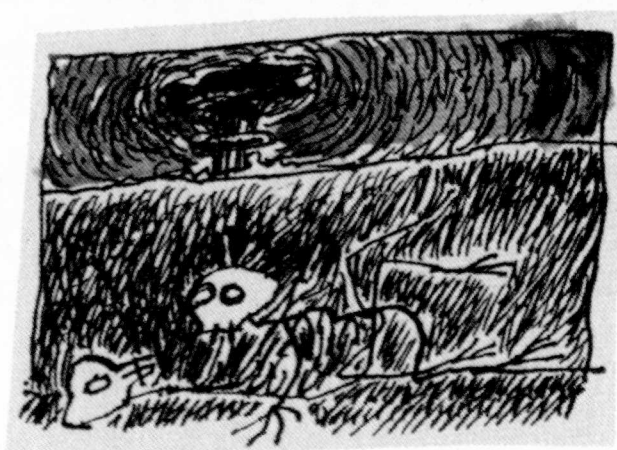
- 20 Gras, 'Honderd jaar', 234-237. Wat het laatste betreft wordt men verwezen naar een aantal 'gemeentelijke geschiedenissen' die samen de belangrijkste veengebieden van Drenthe bestrijken: F. Keverling Buisman e.a. eds., *Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813* (Hoogeveen 1983); H. Gras; F. Nijstad e.a. eds., *Geschiedenis van Hoogeveen 1815-1975* (Meppel/Amsterdam 1995); M.A.W. Gerding e.a. eds., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1989); R. Ootjers, e.a. eds., *Geschiedenis van Borger* (Meppel/Amsterdam 1994); het reeds aangehaalde H. Gras, *Langs de vaart. Geschiedenis van Smilde* (Smilde 1997) en H. Gras, ed., *Rond Hunze en Hondsrug. Geschiedenis van Odoorn* (Odoorn 1997). Aardig in dit verband is ook P.G. Tassenaar, *Het verloren Arcadia. De biologische levensstandaard in Drenthe, 1815-1860* (Capelle a.d. IJssel 2000; tevens dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2000), dat ten aanzien van de Drenten, en met name de veenarbeiders, met verrassend positieve geluiden komt.
- 21 R.F.J. Paping, ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000).

polemiek kan men dit moeilijk noemen. Voor een echte wetenschappelijke discussie blijft het dus wachten op onderbouwde tegendraadse publicaties. Tot die tijd moet de conclusie zijn dat het zo arm geachte Drenthe eeuwenlang waarschijnlijk tot de Nederlandse provincies met de minste armen behoorde en bovendien lange tijd beschikte over een eigen rationeel stelsel van armenzorg dat over het algemeen zeer behoorlijk functioneerde.

Supplement

Ansichtkaart van de website
<http://www.meinberlin.de/meinpartner>

Illustratie uit het CD-hoesje van André Manuel's *Krang* door Adri Karsenberg.